

ΚΕΤΕΒΕ

ISBN: 978-625-8770-24-7

© 2018 Ketebe Kitap ve Dergi Yayıncılığı A.Ş.

ketebe.com

Ketebe Yayınları: 1697

Düşünce

Yayın Yönetmeni

Furkan Çalışkan

Dizi Editörü

Yusuf Genç

Yayıma Hazırlayan

Betül Durdu

Düzeltili

Rabia Şenol

Kapak

Harun Tan

Mizanpaj

Nilgün Sönmez

1. BASKI

Haziran 2026
İstanbul

Ketebe Yayınları

Sertifika No: 49619

Maltepe Mahallesi Fetih

Caddesi No: 6 Dk: 2

Topkapı 34010 İstanbul

Tel: 212 612 29 30

e-mail: ketebe@ketebe.com

Baskı ve Cilt

Sertifika No: 47939

My Matbaacılık San. ve

Tic. Ltd. Şti. Maltepe Mah.

Yılanlı Ayazma Sk. No: 8/F

Zeytinburnu / İstanbul

Tel: 0212 674 85 28

© Eserin her hakkı anlaşmalı olarak Ketebe Kitap ve Dergi Yayıncılığı A.Ş.'ye aittir.
İzinsiz yayımlanamaz. Kaynak gösterilerek alıntı yapılabilir.

BATI UEFKUNDA DOĞU

İSLAM ASTRONOMİSİNİN
BATIYA TESİRLERİ

FATMA ZEHRA PATTABANOĞLU
YAVUZ UNAT

KETEBE

Fatma Zehra Pattabanoğlu

Lisans derecesini Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakóltesinden aldı. Aynı Fakóltenin Sosyal Bilimler Enstitüsü-Felsefe ve Din Bilimleri Bölümünde Prof. Dr. Bekir Karlığa danışmanlığında “İbn Sînâ’da Nübüvvet Problemi” başlıklı tezle yüksek lisansını; “İbn Kemmüne ve Felsefesi” başlıklı tezle doktorasını tamamladı. 1996’da başladığı Milli Eğitim-Bakanlığındaki öğretmenlik görevinden sonra, 2012’de Kastamonu Üniversitesi Fen Edebiyat Fakóltesine yardımcı doçent olarak atandı. Aynı fakóltede 2017’de doçent ünvanı aldı. 2020’de “Orta Çağ İslam Astronomisinde Evrenin Mekanik Yorumu ve Batı’ya Tesirleri” adlı 30 aylık TÜBİTAK projesinin yürütücüsü oldu. Projenin çıktısı olarak TÜBA’den İbnü’l-Heysem’in *Şukûk alâ Batlamyus* ve İbnü’ş-Şâtır’ın *Nihâ-yetü’s-Sûl* adlı eserlerini inceleme, çeviri ve tahkik şeklinde yayımladı. 2023 yılında İnsan ve Toplum Bilimleri Fakóltesi Felsefe Bölümü Türk İslam Düşüncesi Tarihi Anabilim Dalında profesör olan Pattabanoğlu, 2025 yılında aynı fakólteye dekan olarak atanmıştır. Pattabanoğlu; İslam felsefesi, etik, Türk düşünce tarihi ve İslam bilim tarihi alanlarında araştırmalarını sürdürmekte, idari ve akademik çalışmalarına devam etmektedir.

Yavuz Unat

1990 yılında, “Ali Kuşçu’nun *Risâlat al-Fathiyya* Adlı Eserinin Gök Küreleri Üzerine Olan Dördüncü ve Beşinci Makaleleri Üzerine Bir Çalışma”, konulu tezini vererek yüksek lisans öğrenimini tamamladı. 1996 yılında, “Fergâni’nin *Kitâb el-Fusûl* Adlı Kitabı Üzerine Bir İnceleme”, konulu doktora tezini tamamladı. Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakóltesi, Felsefe Bölümü, Bilim Tarihi Anabilim Dalı’nda 2000-2003 yılları arasında yardımcı doçent ve 2003-2009 yılları arasında da doçent olarak görev yaptı. 2009 yılında Kastamonu Üniversitesi Fen Edebiyat Fakóltesi Felsefe Bölümüne profesör olarak atandı. 2010 yılında Kastamonu Üniversitesi Rektör Yardımcılığı ve yine aynı yıl Kastamonu Üniversitesi Orman Fakóltesi Dekanlığı görevlerinde bulundu. Türk Felsefe Derneği ve Türk Bilim Tarihi Kurumu üyesi olan Yavuz Unat, “2009 Astronomi Yılı” dolayısıyla UNESCO Astronomi İhtisas Komitesi üyeliğine seçildi. Ayrıca Atatürk Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Atatürk Kültür Merkezi Bilim Kurulu üyesidir. Astronomi tarihi, teknoloji tarihi ve bilim tarihi alanlarında çeşitli araştırmaları olan Unat, Kastamonu Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakóltesinde akademik çalışmalarına devam etmektedir.

İÇİNDEKİLER

TABLO VE ŞEKİLLER LİSTESİ	7
ÖNSÖZ	13
1. Giriş	17
1.1 Aristoteles Öncesi Evren Modelleri.....	17
1.2 Aristoteles'in Fiziksel Evren Modeli.....	22
1.3 Batlamyus'un Evren Anlayışı	29
1.4 İslam Astronomisinin Temelleri	37
2. İslam Astronomisinde Evrenin Mekanik Yorumu.....	51
2.1 Batlamyusçu Evren Anlayışının Aristoteles Fiziğiyle Sentezi	52
2.1.1 İslam Astronomisinde Küre Katmanları Sistemi.....	56
2.1.2 İslam Astronomisinde Ortak Merkezli Küreler Sistemi.....	59
2.2 Evrenin Fiziksel ve Matematiksel Yorumunda Batlamyus'a Karşı Oluşturulan Alternatif Modeller	64
2.2.1 İbnü'l-Heysem ve Şukûk Geleneği	65
2.2.2 Nasîrüddin et-Tüsî.....	74
2.2.3 Müeyyedîn el-Urdî.....	82
2.2.4 Kutbuddîn-i Şirâzî	101
2.2.5 İbnü'ş-Şâtır	124
2.2.6 Ali Kuşçu	138

3.	Astronomi Alanında Etkisi Olan Diğer İslam Bilginleri	149
4.	Arapçadan Latinceye Çeviri Faaliyetleri ve Batı'nın İslam Bilimiyle Teması	163
5.	Orta Çağ Avrupa Astronomisinde Evrenin Fiziksel Yorumu	175
5.1	Orta Çağ Avrupa Astronomisinde Ortak Merkezli Küreler Sistemi	176
5.2	Orta Çağ Avrupa Astronomisinde Küre Katmanları Sistemi	179
5.3	Orta Çağ Avrupa Astronomisinde Batlamyus'un Matematiksel Astronomisini Savunanlar	185
6.	Kopernik ve Güneş Merkezli Sistem	187
7.	Kopernik'in Gezegen Hareketlerinin Matematiksel Yorumlarında Müslüman Bilim Adamlarının Teorilerinin Etkileri	211
8.	Kopernik'in Evren Anlayışının Anlaşılması ve Bilimsel Kanıtlarının Sunulması	231
8.1	Kepler ve Evrenin Fiziksel Yorumu	235
8.2	Descartes ve Çevrimler Kuramı	239
8.3	Galileo Galilei ve Evrenin Mekanik Yorumu	242
8.4	Sir Isaac Newton ve Göksel Bütünlük	244
	DEĞERLENDİRME	247
	SONUÇ	257
	KAYNAKLAR	265
	DİZİN	277

TABLO VE ŞEKİLLER LİSTESİ

Şekil 1.	Eudoxus'un bir gezegenin retrograd (geri) hareketini üreten modeli.	20
Şekil 2.	Apollonios'un deferent ve episikl modeli.	21
Şekil 3.	Aristoteles'in evren modeli	22
Şekil 4.	Ortak Merkezli Küreler Sisteminde bir gezegenin hareketi.....	23
Şekil 5.	Aristarchos'un Güneş merkezli evren modeli.....	29
Şekil 6.	Batlamyus'un evren modeli	31
Şekil 7.	Eksantrik model.....	32
Şekil 8.	Episikl model.....	32
Şekil 9.	Batlamyus'ta Ay'ın birinci modeli	34
Şekil 10.	Batlamyus'ta Ay'ın çifte anomali modeli	34
Şekil 11.	Batlamyus'un gezegen modeli	36
Şekil 12.	Batlamyus'un Merkür modeli.....	36
Şekil 13.	Ortak merkezli küre	54
Şekil 14.	Dış merkezli küre	55
Şekil 15.	Bitrûci'nin sistemi	64
Şekil 16.	Tûsi Çifti modeli.....	77

Şekil 17.	Tûsî Çiftinin <i>Tezkire</i> 'deki matematiksel versiyonu	79
Şekil 18.	Tûsî Çiftinin fizikselleştirilmiş doğrusal versiyonu	79
Şekil 19.	<i>Tezkire</i> 'deki 7 feleği 4 farklı pozisyonda gösteren Ay modeli	80
Şekil 20.	Ay modeli	87
Şekil 21.	Üst gezegenler	88
Şekil 22.	Urdî'nin Merkür modeli.....	89
Şekil 23.	Merkez-i hâmil, merkez-i âlem, Prosneusis noktası.....	90
Şekil 24.	Urdî yardımcı teoremi.....	99
Şekil 25.	Kürelerin tam dönüş hareketi.....	100
Şekil 26.	Urdî'de gezegenlerin küreleri	100
Şekil 27.	Şîrâzî'de Gezegenlerin küreleri.....	104
Şekil 28.	<i>Nihâye</i> 'de verilen Tûsî Çifti	104
Şekil 29.	Şîrâzî'nin <i>Nihâye</i> ve <i>İhtiyarat</i> 'taki üst gezegenler modeli.....	106
Şekil 30.	Şîrâzî'nin <i>Tuhfe</i> 'deki üst gezegenler modeli	106
Şekil 31.	Katı küreler ve daireler	107
Şekil 32.	Şîrâzî'nin <i>İhtiyarat</i> 'ta üst gezegenlerde Urdî Lemma'sını kullandığı model	107
Şekil 33.	Şîrâzî'nin <i>Nihâye</i> ve <i>İhtiyarat</i> 'taki üst gezegenler modeli.....	108
Şekil 34.	<i>Tuhfe</i> 'deki üst gezegen modeli	109
Şekil 35.	Güneş'in küreleri	118
Şekil 36.	<i>Nihâye</i> 'deki ilk Ay modeli.....	119

Şekil 37.	Şîrâzî'nin Ay Modeli	120
Şekil 38.	Düzlemde tasavvur edilen Ay'ın katı küreleri	122
Şekil 39.	<i>Nihâye'</i> deki Tûsî Çiftini içeren Merkür modeli	123
Şekil 40.	Şîrâzî'nin altıncı ve son Merkür modeli	123
Şekil 41.	Güneş'in tam katı küreler olan katı feleklerinin sureti	131
Şekil 42.	Ay'ın katı feleklerinin, merkezleri etrafında düzenli bir hareketle hareketli tam kürelerle şekil üzerinde temsil edilen sureti	133
Şekil 43.	İbnü'ş-Şâtîr'in modelinde gezegen hareketleri	134
Şekil 44.	Satürn'ün feleklerinin, tam küreler üzerinde apojede, perijede ve ortalama uzaklıklarda şekil üzerinde temsil edilen sureti	134
Şekil 45.	Jüpiter'in katı feleklerinin tam kürelerde apoje, perije ve ortalama uzaklıklarda şekil üzerinde teşekkül eden konfigürasyonunun temsili	135
Şekil 46.	Mars'ın katı feleklerinin, tam kürelerde apoje, perije ve ortalama uzaklıklarda şekil üzerinde temsil edilen konfigürasyonu	135
Şekil 47.	Venüs'ün katı feleklerinin, feleğin tam küreler olduğu tevehhümüne göre apoje, perije ve ortalama uzaklıklarda şekil üzerinde temsil edilen konfigürasyonu	136
Şekil 48.	Merkür'ün katı feleklerinin, tam kürelerde apojede, perije ve ortalama uzaklıklarda şekil üzerinde temsil edilen konfigürasyonu	137
Şekil 49.	Ali Kuşçu'nun Merkür modeli	142
Şekil 50.	Ali Kuşçu'nun <i>Şerhu't-Tuhfeti'ş-Şâhiyye'</i> de verdiği evren modeli	145

Şekil 50-2. <i>Fethiyye</i> 'de dokuz kürenin ve dört unsurun konuları	145
Şekil 51. Güneş'in küreleri	146
Şekil 52. Venüs'ün küreleri	146
Şekil 53. Ay'ın küreleri	147
Şekil 54. Merkür'ün küreleri	147
Şekil 55. Yıldızların sapması ve enlemdeki konumu	153
Şekil 56. Episikl görünümü	154
Şekil 57. <i>Opus Tertium</i> 'dan alınan Ay'ın küreleri	179
Şekil 58. Kopernik'in evren kuramı	195
Şekil 59. Güneş'in ikinci ve ikili düzensizliği	199
Şekil 60. Dünya'nın hareketine bağlı olarak görünen düzensizliğin genel görünümü	203
Şekil 61. Merkür'ün hareketleri	205
Şekil 62. Mars gezegeninin hareketleri	206
Şekil 63. Kopernik'in Ay modeli	208
Şekil 64. Kopernik'in dış gezegen modeli	209
Şekil 65. Kopernik'in kitabındaki Tûsî Çifte Bağı	214
Şekil 66. Dış gezegenlere uyarlanan Tûsî Çifte Bağı	215
Şekil 67. Urdî yardımcı teoremi	218
Şekil 68. Kopernik'in Urdî'yle aynı olan üst gezegen modeli	218
Şekil 69. Ekuant noktasına çözüm bulmak için dış gezegenlere uyarlanan Urdî Lemma teoremi	219
Şekil 70. Ekuant noktasına çözüm bulmak için dış gezegenlere uyarlanan İbnü'ş-Şâtır'ın modeli	222

Şekil 71.	İbnü'ş-Şâtır'ın Ay modeli	223
Şekil 72.	İbnü'ş-Şâtır'ın <i>Nihâye</i> 'deki Merkür modeli.....	224
Şekil 73.	Kopernik'in <i>De Revolutionibus</i> 'taki Merkür modeli	225
Şekil 74.	İbnü'ş-Şâtır'ın Merkür modelinin <i>De rev.</i> modeline dönüşümü.....	225
Şekil 75.	İbnü'ş-Şâtır'ın Merkür modelinin (noktalı) <i>Commentariolus</i> modelinin Yer merkezli versiyonuna dönüştürülmesi.....	226
Şekil 76.	<i>Commentariolus</i> 'ta İbnü'ş-Şâtır'ın Merkür modelinin Güneş merkezli versiyona son dönüşümü.....	226
Şekil 77.	Kepler'de gezegen hareketlerinin açıklaması.....	237

ÖNSÖZ

İnsanoğlu yüzyıllardır evreni merak etmekte ve onun hakkında gözlemler ve araştırmalar yapmaktadır. İslam dünyasında astronomiye ilişkin ilk bilimsel faaliyetlerin Emevîlerin kuruluş döneminde kadar gittiği görölmektedir. Batlamyus'un (Ptolemaios) *el-Mecistî (Almagest)* adlı eserinin Yunancadan Arapçaya tercüme edilmesinden sonra İslam dünyasındaki astronomi bilgisinde hızlı bir gelişme kaydedilmiştir. Bu gelişmelerin mihenk noktasında Batlamyus astronomisini eleştirel bakışla inceleyen ve otoriteye karşı alternatif çözüm önerileri sunan İslam bilginlerinin fizik teorilerine uygun bir evren modeli geliştirme anlayışı vardır.

İslam dünyasında astronomide "el-Muallimu'l-evvel" kabul edilen Batlamyus'un matematiksel modelinin fizik yönünden yetersiz olması nedeniyle başlayan eleştiri geleneği sayesinde önemli bir süreç vücut bulmuştur. Böylece İslam astronomisi bir taraftan Batlamyus astronomisinin matematiksel yapısını yeniden kurgulama ve diğer taraftan da bu matematiksel yapıyı fiziksel bir temele oturtma çabaları yönünde gelişme kaydetmiştir. İbnü'l-Heysel'le başlayan bu gelenek, İslam astronomisinde yeni bir araştırma programı sunmuştur. Bu bağlamda Müslüman gök bilginleri tarafından özellikle Aristotelesçi çevrelerce geliştirilen ve kabul edilen yeni mekanik/

dinamik yorumun ve alternatif gezegen modellerin 11. ve 13. yüzyıllarda Batı'da da karşılık bulduğu ve benimsendiği görülmektedir.

Son zamanlardaki araştırmalar İslam bilginlerinin sunmuş olduğu alternatif modellerin, 15. yüzyılda Kopernik'in Güneş merkezli evren teorisine ulaşmasında, kolaylaştırıcı ve ön açıcı bir fonksiyona sahip olduklarını göstermektedir. Bu sebeple Kopernik'in modern bilimin başlamasını sağlayan evrenin mekanik yorumunun kendisinden önce İslam bilginleri tarafından çalışıldığını ve bu çalışmaların Batı modernleşme sürecinin temellerini oluşturduğunu göstermek önem arz etmektedir. Dolayısıyla Batlamyus'tan Kopernik'e ulaşan tarihsel süreçte İslam gök bilginlerinin Güneş merkezli sistemin doğuşuna yaptıkları muhtemel katkıları tespit etmek ve bu katkıların nasıl gerçekleştiğine dair verilerin sunulması gerekmektedir.

Zikredilen gereklilikler bağlamında bu kitapta öncelikle Batlamyus ve seleflerinin evren anlayışlarına yer verilmiştir. Sonra da İslam dünyasında gerçekleşen tercüme faaliyetleri sonucunda astronomi alanında tebarüz eden etkileşim, değişim ve dönüşümün nasıl gerçekleştiği ele alınmıştır. Diğer taraftan ikinci tercüme faaliyeti denilen Batı'da İslam bilim eserlerinin tercümelerinden sonra astronomi alanında meydana gelen etkinlikler ve Kopernik devrimine kadar olan İslam astronomi geleneğindeki gezegen modellerinin Batı'daki alınış süreçleri incelenmiştir. Bu çerçevede İbnü'l-Heysem (ö. 1040), Nasîrüddin et-Tûsî (ö. 1274), Urdî (ö. 1266), Kutbuddîn-i Şîrâzî (ö. 1311), İbnü'ş-Şâtîr (ö. 1375) ve Ali Kuşçu (ö. 1474) gibi Kopernik'e tesirleri söz konusu olan bilginlerin eserleri gözden geçirilmiştir. İslam dünyasındaki bu eserlerin Batı'ya aktarımının kimler üzerinden ve nasıl gerçekleştiği araştırılmıştır. Ayrıca "Urdî Lemma", "Tûsî Çifti" ve "İbnü'ş-Şâtîr'ın çift episikli" gibi Kopernik'in de kullandığı modeller arasında var olduğu söylenen benzerliklerin bilim

tarihi açısından ne anlama geldiği tartışılmıştır. Kopernik'in gezegen modellerini oluştururken bulunduğu coğrafya, çevre ve eğitim şartları göz önünde tutularak tesir altında olabileceği bilimsel faaliyetleri göstermek için birincil ve ikincil literatür analiz edilerek karşılaştırılmış, tarihsel ve eleştirel yöntem bir arada kullanılmıştır. Bu minvalde İbnü'ş-Şâtır'ın mükemmelleştirdiği Merâğa Okulunun gezegen modelleri ile Kopernik modelleri arasındaki benzerlikler araştırılmıştır. Ayrıca Kopernik'i etkileyen astronomi tarihinin temel metinleri ve bunları destekleyen bilim ve astronomi tarihi çalışmaları bağlamında "Yeni astronominin oluşumu" ele alınmıştır.

Bu kitap TÜBİTAK/1003 Öncelikli Alanlar Ar-Ge Projeleri Destekleme Programı, "119K835 no'lu "Orta Çağ İslam Astronomisinde Evrenin Mekanik Yorumu ve Batı'ya Etkileri" başlıklı proje bağlamında hazırlanmıştır. Projenin gerçekleşmesinde en önemli desteğimiz olan TÜBİTAK'a ve süreç esnasında çeşitli kalemleri üstlenen Kastamonu Üniversitesi BAP birimine teşekkür ederiz. Projenin çeşitli aşamalarında faaliyet gösteren araştırmacılarımız Dr. Tuba Uymaz, Dr. Hakan Çoşar, danışmanımız Dr. Taha Yasin Arslan ve bursiyerlerimiz Dr. Ahmed Nureddin Kattan, Zehra Akkuş, Oğuzhan Yarar, Meriç Bıçakkaya, Selfiye Öztürk ve Zehra Çobanoğlu'na müteşekkirimiz. Son olarak kitabın yayımlanmasını üstlenen KETEBE Yayınlarına şükranlarımızı sunarız.

Fatma Zehra PATTABANOĞLU, Yavuz UNAT
Kastamonu, 2026